

Edessa Okulu ve Tıp Hastanesi

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Azize Katerien Manastır'ında bulunan Osrohoene Kralı V. Abgar'a Hz. İsa'nın mendil göndermesini tasvir eden bir resim.

Kuzeydoğu Suriye'den gelen yol üzerindeki Edessa (Urfa) şehri, tarih öncesi ve sonrasında jeopolitik konum açısından kayda değer bir yerleşimdir. Kentin hinterlandında; Neolitik yerleşim merkezlerinin yanında, Pagan kültürü, Sabîlik, Hristiyanlık, İslam kültür ve medeniyetine ait ilim adamlarının önemli etkileri söz konusudur. Bu nedenle kent, Yakındoğu medeniyet tarihinde müstesna bir öneme sahiptir. Şehir, antik dünya medeniyetinin mühim bir ocağı¹ olarak da kabul edilmektedir. Urfa kent merkezindeki Balıklıgöl civarındaki buluntular, Göbekli Tepe, Karahan Tepe gibi Neolitik merkezlerdeki buluntular, kentin prehistorik dönemine ait kültür dokusu hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu buluntular incelendiğinde, kentin 12 bin yıl öncesinde de hatırı sayılır bir kültür altyapısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, kentin kültürel yapısını Büyük İskender ve Hristiyanlaşmış kitlelerin oluşturmuş olduğu faaliyetlerle başlatmak bilimsellikten uzaktır.

Yapılan arkeolojik kazılar, kentin neolitik dönemden itibaren bir inanç merkezi olduğunu göstermektedir. Tarihin her döneminde dış tesirlere kapılarını açık tutan

bölgede kentin, özellikle Büyük İskender'in istilasına uğradıktan sonra kültürel içeriğinde bir takım değişikliklerin olduğu ve felsefi okullarla öne çıktığını görmekteyiz.

Neolitik dönem ile Büyük İskender'in istilası sürecine dair belge bulgular, Urfa'nın hinterlandını göstermesi açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Edessa'ya Büyük İskender sonrasında Selevkoslar hâkim oldu. Daha sonra kuzey Mezopotamya'da kurulan küçük krallık olan Osrohoene'nin başkenti oldu. Osrohoene Krallığı bir dönem Romalıların doğudaki müttefiki iken, 213 yılında bağımsızlığını kaybetmiş ve Roma Kralı Caracalla tarafından Roma kolonisine dönüştürülmüştü. Edessa, Müslümanlar tarafından 639 yılında fethedilene kadar ilk önceleri Roma İmparatorluğunun daha sonra ise Bizans'ın hâkimiyetine geçti. Selevkos dönemi Edessa'sı hakkında çok az bilgiye sahibiz. Selevkos krallığı Edessa'da gücünü kaybetmeye başladıkça bir yerel aile M.Ö. 132 yıllarında Edessa ve bölgesini etkisi altına almaya başladı ve bu 3. yüzyıla kadar devam etti. Kralların adı Abgar ve Manu gibi isimlerden oluşmaktaydı.²

Roma dönemi Edessa kültürü genel olarak çok dilliydi, gerek Yunan gerekse Arami dilleri kullanılıyordu. Roma dönemi Suriye şehirlerinde, Palmira ve Dura-Europos adlı Roma şehirlerinde de bu çok dillilik hâkimdi.

Edessa ve çevresinde sıklıkla Yunanca ve onun kadar çok kullanılan Süryanice dillerinde kitabeler ortaya çıkmıştır. Tespit edilen 2 Süryanice ve 17 Yunanca papyüste genel olarak 3. yüzyılın ilk yarısına ait hukuksal dokümanlar bulunmuş ve bunların Edessa bölgesi orijini ve kısmen bir ailenin arşivi olduğu anlaşılmıştır.³ Dikkate değer arkeoloji kalıntıları ve eski yazılara bakıldığında, Edessalılar ilk 3 yüzyılda genel olarak putperest olduğu, bununla beraber çok az da olsa Hristiyanların yaşadığı görülmektedir. Bu nokta bize şunu açıklamayı gerektirir; çok basit olarak bildiğimize göre, putperestler ile Hristiyanlar birbirine karşıdır veya Yunan gelenekleri yerel kültüre karşıdır. Erken Hristiyan dönemi Edessa’ındaki eğitim ve öğretim hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Bununla birlikte Asya ve Çin’i birbirine bağlayan İpekyolu üzerinde bulunan Edessa’da zengin bir tüccar sınıfı vardı ve bu zengin sınıfın çocuklarına eğitim veren okullar ve öğretmenler olmalıydı. Süryanice olan ilk yazıtsal kaynaklar, 2. yüzyıla kadar uzanır. Bu yazıtlar bize bu yazı kültürünün Edessa’da geniş bir geçişinin olduğunu gösterse de bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır.⁴

Edessa’daki okul, aynı zamanda Pers Okulu olarak da adlandırılmıştır. Edessa teoloji okulu ile bağlantılı olarak Efraim adlı Süryani bir kilise rahibinden bahsedilmektedir. Bu rahip 363 yılında Roma Kralı Julian the

“

Süryani yazısının doğduğu kent olan Edessa’da daha Miladi 2. asırda mükemmel şekilde Grekçe bilen birçok âlim bulunuyordu.

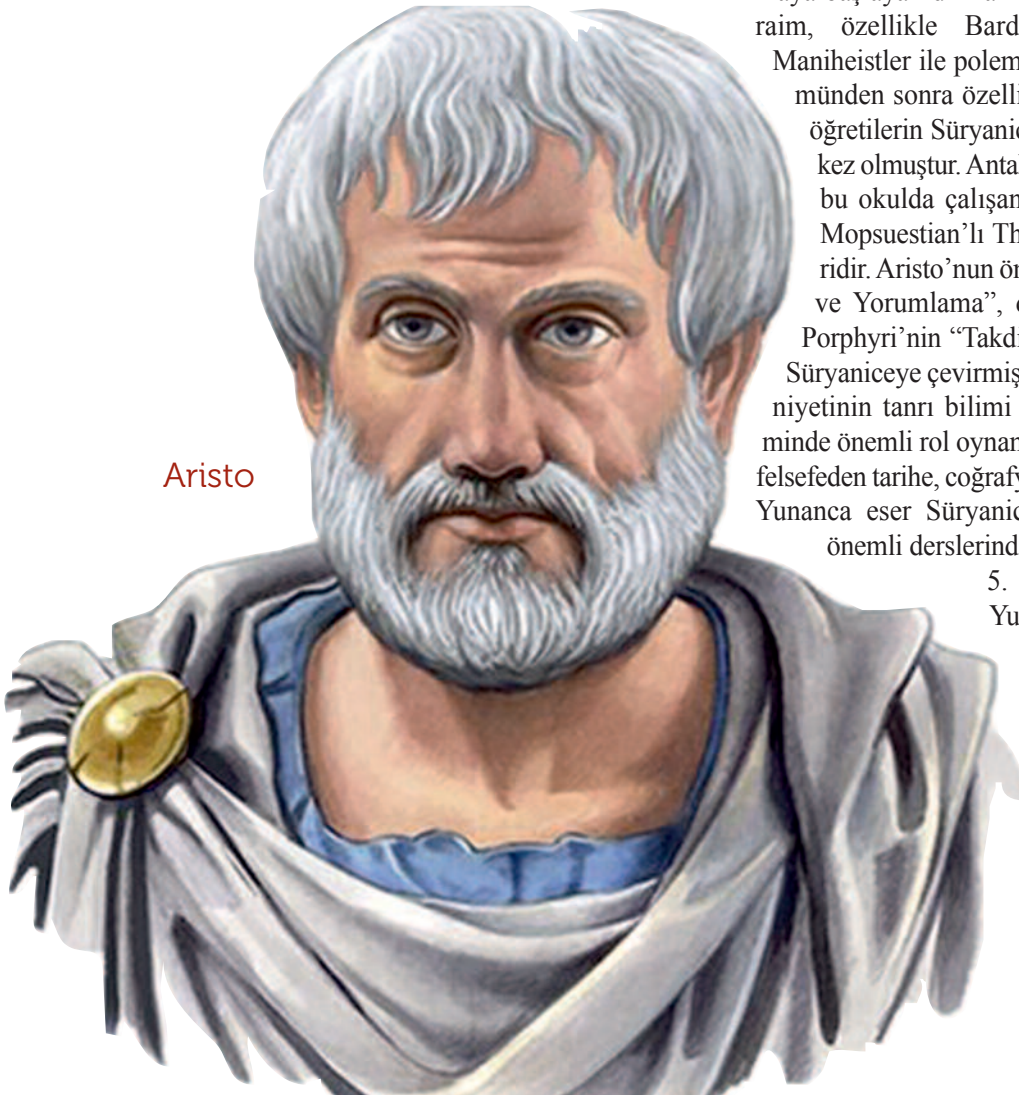
”

Apistote’nin ölümünden sonra Nusaybin’den Edessa’ya taşınmıştır.⁵

Yedinci yüzyılın başında yaşayan Hilvan piskoposu Barhadbesabba, Efraim’in bu Pers okulunun kurucusu olduğunu belirtmiştir.⁶ Fakat kilise tarihçisi Sozomenos (Hiss. Eccl. 3. 16), Efraim’in bu kurucu rolünden bahsetmemekte ve Efraim’in öğrencilerinin bu okulun kurucuları olduğunu bildirmektedir.⁷ Bununla birlikte Efraim’in ya da onun öğrencilerinin okulu kurup kurmadığı veya onların zamanında okulun hali hazırda var olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte şu nettir ki Efraim, Edessa’daki bu okulda öğretmenlik yapmış ve İncil ile ilgili yorumları öğrencilere öğretirken aynı zamanda Hristiyan doğmaları ile ilgili meselelere de dahil olmuş, bazen Hristiyanlığa inanmayanlar bazen de Hristiyanlığın ilk döneminden itibaren ortaya çıkmaya başlayan dini akımlarla mücadele etmiştir. Efraim, özellikle Bardesancılar, Markioncular ve Maniheistler ile polemiklere girmiştir. Efraim’in ölümünden sonra özellikle 5. Yüzyılda okul Yunanca öğretilerin Süryaniceye çevrildiği önemli bir merkez olmuştur. Antakya şehrinde doğup büyüyen ve bu okulda çalışan ilahiyatçı ve İncil çevirmeni Mopsuestian’lı Theodore, bu çevirmenlerden biridir. Aristo’nun önemli çalışmalarından “Anlama ve Yorumlama”, diğer çalışması “Analitik” ve Porphyri’nin “Takdim” adlı eserlerini Yunancadan Süryaniceye çevirmiştir. Bu çeviriler Antakya medeniyetinin tanrı bilimi ve Hristiyanlıkla ilgili gelişiminde önemli rol oynamıştır. Sadece tanrı bilimi değil, felsefeden tarihe, coğrafyadan astronomiye kadar birçok Yunanca eser Süryaniceye çevrilmiş ve bu okulun önemli derslerinden olmuştur.⁵

5. ve 6. yüzyıldan başlayarak Yunan dili ve felsefesi Süryaniler arasında etkili olmuş, bu etkileşim 7. ve 8. yüzyılda en yüksek seviyesine çıkmıştır.⁶ Bu bakış açısı ile Edessa Okulu, bir ilahiyat okulu olarak da bilinmektedir.

Aristo

2. yüzyıldaki Edessa Okulunun, Halilürrahman gölünün kenarındaki bugün de medrese olarak kullanılan yer olduğu tahmin edilmektedir.

Tanrı bilimi ve felsefe dersleri bu okulda öğretilen derslerin ana kaynağını oluşturmakla birlikte sanat, özellikle edebiyat ve İncil dersleri Efraim'in ölümünden sonra, 5. yüzyılda gelişme gösterdi. Edessa'da daha önce kurulmuş başka bir okul yoktu. Erken dönem Yunan öğretileri daha etkisini göstermemiş ve bu öğretilerin etkisi altına girecek bir okul da mevcut olmamıştı. En azından 2. yüzyılın ikinci yarısından daha geç olmamak kaydı ile belki de çok daha önceleri Edessa'da bir okul vardı. Bu okulda Alexandria'da olduğu gibi tanrı bilimi, hitabet ve felsefe öğretilmekteydi.¹⁰ Bu belki de Alexandria'da olduğu gibi bir enstitü şeklinde olmayabilir, fakat Atina'nın erken dönemlerinde ve daha sonralarda Antakya'da olduğu gibi öğretmen ve öğrencilerin bir araya geldiği bir okuldu. Hatta bu okulun yeri, bugünkü Makam-ı İbrahim olarak adlandırılan havuzun olduğu yere çok yakın, kalenin ayaklarının hemen yanındaki ve bugün medrese olarak kullanılan yer olabilir.⁷

Bölgedeki ilk Hristiyanlık çalışmalarının, Hz. İsa'nın sağlığında gerçekleştiği iddia edilir. Buna göre Edessa kralı Abgar öyküsü ve Havari Thomas'ın faaliyetleriyle bölgenin ilk Hristiyan cemaati oluşmuştur.⁸ Adday, Urfa'daki Hristiyanlığı yayma çabalarını, Urfa'daki Yahudi kolonisinin içinden başlatmış ve Hristiyan Kilisesi de bu koloninin içinden oluşturulmuştur. Adday'ın kenti Hristiyanlaştırma çabasıyla birlikte bir okul kurmuş ve bu okul Aggay, Palut sonrasında Tityanus ve Bar Daysan dönemine kadar uzanan süreçte Edessa Okulu olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.⁹

Miladi ikinci asırda Süryani edebi, dini ve felsefi çalışmalarıyla temayüz eden Urfa,¹⁰ yukarıda ifade edildiği gibi bu ilmi aktivitelerden önce de kayda değer bir ilmi birikime sahipti. Detayına nüfuz edemediğimiz de-

ğerlendirmelerinden, Edessa'daki bu Hristiyan okulundan önce Pagan kültürü teolojisi, ardından Yahudi öğretilerinin eğitimini yapan bir okulun da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Edessa Okulunun tarihi çoğu zaman, Hristiyanlık mesajının dünyaya sunulacağı felsefe biçiminin saptandığı dönemle başlatılır. Aslında Edessa Okulu, Sami düşüncesiyle Helen düşüncesi arasındaki savaşın tarihidir. Bu mücadeleyi Helenler kazanmıştır. Fakat savaşın sonuçları, yenilenler açısından tanrıbiliminin derin etkilerini taşımaktadır. Din Sami kökenlidir, ifade biçimi ve yönetim anlayışını Helenlerin ve batı imparatorluklarının politika ve sorunlarına borçludur.¹¹

Şehrin entelektüel arka planını vermesi açısından, Süryani yazısının doğduğu kent olan Edessa'da daha Miladi 2. asırda mükemmel şekilde Grekçe bilen birçok âlim bulunmakta idi. 2. asırdan itibaren kent, Hristiyanlık ve bilhassa Yakubi ve Nasturi mezheplerinin tesiri altında kalmıştır.

“

Miladi ikinci asırda Süryani edebi, dini ve felsefi çalışmalarıyla temayüz eden Urfa, bu ilmi aktivitelerden önce de kayda değer bir ilmi birikime sahipti. Edessa'daki bu Hristiyan okulundan önce Pagan kültürü teolojisi, ardından Yahudi öğretilerinin eğitimini yapan bir okulun da mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

”

Kentte gelişen “Süryani edebiyatı” esas bakımdan bir “kilise edebiyatı” olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Edessa Okulu, Süryanilerin geleneksel tanrı biliminin bir kalesiydi; genellikle “**Antakya Tanrı Bilimi**” diye anılan bu düşünce, Roma İmparatorluğu tarafından yasaklanmıştır. Akademi kapatılınca kuramcılar Asur’a dönmüş ve kendi çabalarıyla Asur kilisesinin tanrı bilimini diyofizit (çift doğalı, nasturi) bir kalıba dökerek belirginleştirdiler. Daha sonraki bir dönemde, doğu kiliselerine geçen mistisizmin kapalılığı, Urfa’yı derinden etkilemiştir.¹² Roma dönemi M. 2. asırdan başlayarak, Müslümanlarca fethedildiği 7 asra kadar Edessa’daki âlimler, işledikleri antik felsefeyi M.S. 8 ve 10. asırlar arasında ücret mukabilinde Arapçaya tercüme ederek Müslüman filozoflara önderlik ve hocalık etmişlerdir.¹³ M.S. 2. asırdan itibaren oluşan ilmi hava, Hristiyanlığın kabulüyle yeni bir kisveye bürünmüştür. Bu sayede Edessa okulunda “kilise edebiyatı”, daha çok “Papazlar ve İlahiyatçılar” tarafından oluşturulmuştur.¹⁴

Özellikle Edessa Hâkimi Abgar’ın (179–214) hükümdarlar arasında en evvel Hristiyanlığı kabul ettiği, Hristiyan dünyasındaki menkıbelere göre; V. Abgar’ın Hz. İsa Peygamber zamanında yaşadığı ve onunla mektuplaştığı nakledilir.¹⁵

Bu dönemde Edessa, eski Mezopotamya uygarlığının mühim bir ocağı ve Süryani yazısının neş’et ettiği,¹⁶ çevredeki kültür merkezleriyle de yarışan bir kültür mer-

Süryani Kilise Edebiyatının Urfa’daki örneklerinden birine, Reji Kilisesi ana giriş kapısının karşısında bulunan sağdaki kolon üzerinde yer alan duvar mezar kitabesinde rastlanır. Çok genç yaşta ölen Aziz Şemmas Mihayel’e ait olduğu bilinen bu mezar kitabesinden, tarihinin Miladi 15 Şubat 1892 olduğu anlaşılmaktadır. Kitabe, Süryani alfabesiyle Türkçe olarak yazılmıştır.

“

Hristiyan dünyasındaki menkıbelere göre; V. Abgar’ın Hz. İsa zamanında yaşadığı ve onunla mektuplaştığı nakledilir. Bu dönemde Edessa, eski Mezopotamya uygarlığının mühim bir ocağı ve Süryani yazısının neş’et ettiği, çevredeki kültür merkezleriyle de yarışan bir kültür merkezi olarak Ortadoğu, Yakındoğu hatta Avrupa’dan öğrenci akınına uğrayan Harran ile yarışır bir duruma gelmiştir.

”

kezi olarak Ortadoğu, Yakındoğu hatta Avrupa’dan öğrenci akınına uğrayan Harran ile yarışır bir duruma gelmiştir. Bu dönemde Edessa, bir yandan Mezopotamya’da Sümer ve Babil, Roma-Bizans vasıtasıyla Yunan ve Hint kültürüyle münasebette bulunan Sasani İran’ının etkisiyle muhtelif ilimlerden nasibini almıştır. Özellikle doğu-batı güzergâhında bulunan Edessa’da tıp eğitimine de ehemmiyet verildiğini görmekteyiz. Zira bölgedeki bazı yöneticiler (Kral Erdeşir) özel elemanlar göndererek, Mezopotamya, Hindistan ve Bizans şehirlerinden eserler toplatmıştı. Açılan okullarda tarih, coğrafya, tıp, teoloji ve astronomi gibi ilimlerin eğitimi veriliyordu. Bölge insanı Cündişapur, Edessa (Urfa), Nusaybin ve Medayin gibi şehirlerde açılan okullarda eğitilmekte idi.¹⁷

II. yüzyıl Edessa’sının en önemli düşünürü, pagan kimliğiyle ön plana çıkan Süryani Muharrir Bar Daysan’dır (155-222). Putperest olarak doğan Bar Daysan, daha sonra Hristiyanlığı kabul etmiş ve tekrar Pagan kültürüne dönmüştür. Bar Daysan, Gnostizm ismi verilen, paganizm felsefesini Hristiyanlığın bazı fikirleriyle telife çalışan ve Ahd-i Atika düşman olan bir mesleğin ilk temsilcilerinden biri olarak kabul edilir.

Onun fikirleri III. asırda İran’da ortaya çıkan Manihaizm’e tesir etmiştir. Edessa’da faaliyet gösteren Maniheist kitle, muhtemelen Bar Daysan’ın fikirlerinden etkilenen bir grup olarak düşünülebilir.

Gnostisizm ve paganizm felsefesine karşı mücadelede, Hristiyan vaizler de felsefi delillerden istifade etmek zorunda kalmışlardır.¹⁸ Urfa’da Bar Daysan’ın çevresinde oluşan kültür çevresi, Bar Daysan Okulu olarak da ifade edilmektedir.

Kutsal ilahiler ve Süleyman'ın şarkıları, saf ve yüce bir Hristiyan gnostizminin ifadeleri olan yapıtlar, Bar Daysan Okulunun ürünleridir. Şarkılar bu büyük şairin kendi yapıtlarıdır.¹⁹

M. II. asırdan itibaren Urfa'da ilahiyatın bir dalı addedilen felsefeyi resmen tedris eden²⁰ Edessa Okulu, "İran okulu" olarak da bilinir.²¹ Çünkü bu okul, 363 yılında Hristiyanlaşmış İranlılara Yunanca öğretmek amacıyla, İranlı (Sasani) idareciler tarafından yeniden açılmıştı. Edessa Okulu İran seferinin sonucunda Hristiyan teoloji kimliğiyle ön plana çıkmıştır. 363 İran seferinin Urfa ve dolayısıyla bütün Osrhoene için taşıdığı büyük önem, bu seferin sonucunda İranlılara atfedilen muahede gereğince Nusaybin'in İranlılara terk edilmesi üzerine, bu şehir ahalisinden büyük bir kısmının Edessa'ya göç etmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bu arada, Hristiyan kilisesinin en önemli şahsiyetlerinden birisi olan Aziz Efraim'in Urfa'ya gelmesiyle Edessa Okulunda, Hristiyan teolojisine ağırlık verildiği görülmektedir. Aziz Efraim'le birlikte Hristiyan din adamları kendilerinden önce Urfa'da oluşan kültürel yapıyla da mücadele etmeye başlamışlardır. Bar Daysan ve çalışmaları İran seferinden çok önceleri bölgede başlamış ve Edessa üzerinde derin izler bırakmıştı. Hristiyan din adamları, bu nedenle hem Bar Daysan'ın hem

de antik kültürün etkilerini gidermek amacıyla Hristiyan teolojisiyle birlikte bu okulda yeni-Eflatunculuk, özellikle Parfirus'un "İsagosi" ve Aristo'nun mantık yazılarından ibareler, kategoriler ve kıyasla ilgili kısımlarını da okuttular.²² Pagan kültürü akabinde Hristiyan teolojisi, Edessa Okuluna yeni bir çehre kazandırmıştır. İlk dönem Edessa ve Nusaybin okulundaki kilise babaları önemli bir literatür oluşturdu. Özellikle 363-364'de kurulan Edessa Hristiyan Okulu, bu çabayı daha da ileri götürmüştür.²³

Büyük İskender'in istilasından, Hristiyanlığa giriş ve gerilemeye kadar felsefi ortam hazırlanmıştır. Kaynaklarda faaliyetlerini takip edebildiğimiz Edessa Okulu gibi el-Cezire bölgesinde 50 okul faaliyet göstermekteydi. Bu okulların başında hiç şüphesiz ki Urfa ve Harran Okulları gelmekte idi. Uzun bir müddet Pagan, Arami kültürü ve İslam kültürünün merkezi olarak kalmış ve burada büyük bir felsefe ve ilim akademisi kurulmuştur.

Barthold, Urfa'da Hristiyan teoloji okulundan önce burada Hristiyanların yüksekokullarından başka, Yahudi ve Mani mensuplarının da yüksekokullarının varlığından bahsederek, bu okullar ile Fırat sahillerinin eski zamanlardaki konumunu tekrar kazanarak cihan medeniyetinin menkıbelerinden biri olduğunu²⁴ ifade eder.

İlahiyat dışında şehirde birçok Hristiyan mezhebinin türemesiyle “felsefe”ye dair ilgi de artmıştır. Mesela Nasturiler’in kurduğu “Nasturi mezhebi” Urfa’da Perigathes (Meşşai) felsefesinin yayılmasında çok büyük bir rol oynamıştır. M. 431. senesinden itibaren Urfa’da yayılmaya başlayan bu mezhep, adeta Aristo felsefesiyle bir bütün sayılıyordu. Çünkü Nasturilik²⁵ esaslarına göre dini problemlerin kesinlik kazanması, Aristo dialektiğinin dini meselelerle beraber yürütülmesinde görülmekte idi. Yunan felsefesi Asya’da en esaslı taraftarlarını Nasturiler arasında buldu. Nasturiler Urfa’da bir taraftan Grekçe öğreniyorlar ve diğer taraftan da mezheplerini savunmak için felsefi araştırmalar yapıyorlardı. Görünüşe bakılırsa bunlar bir müdafaa vasıtası olarak aldıkları “felsefe”nin bilhassa mantık disipliniyle ilgilenmekteydiler. Fakat onlardaki Aristo mantığı tam bir sistem teşkil etmiyor ve Organon’un bilhassa ilk kısımlarıyla ilgilenmekte idiler. Kilise bütün Aristo mantığını değil, sadece kategoriler ve nihayet birinci analitiklerin yedinci bölümüne kadar olan mantık bahislerine müsaade ediyordu. Fakat bundan sonraki mantık bahislerine cevaz verilmiyordu.

Süryaniler II. ve III. asırda gayet mükemmel Grekçe öğrenmişler ve bu sebeple de okudukları eserleri kendi dilleri olan Süryaniceye tercüme etmeye lüzum görmemişlerdir. M. IV. asra gelince Süryaniler arasında Grekçe artık mecburi bir öğretim ve ilim dili haline gelmişti.

Felsefe sahasında da en başta Organon olmak üzere Aristo’nun “Anima” ve “Metafizik” gibi eserleri okullarda okutulmaya başlanmıştır. Bu asrın başlarında Edessa Okulu’nun reisliğinde bulunan Efraim (ölm. 435) ve onu takip eden Rabbula, hayatlarını Heretikler’le (Rafiziler) mücadele etmekle geçirdiler. Fakat Rabbula’yı takip eden okulun başına geçen İbas sayesinde Edessa Okulu’nda mantık çalışmalarına da başlanılmıştır.²⁶ İbas (ö. 435) kendinden önceki piskoposların aksine Nasturilik taraftarı olarak faaliyete geçmiş ve bu mezhebin ehemmiyet verdiği Aristo felsefesi ve bu arada Organon üzerinde tetkikler çığırını açtı. V. asrın sonlarında Urfa piskoposluğuna tayin edilen Probus da

“

Nasturiler’in kurduğu “Nasturi mezhebi” Urfa’da Perigathes (Meşşai) felsefesinin yayılmasında çok büyük bir rol oynamıştır. M. 431. senesinden itibaren Urfa’da yayılmaya başlayan bu mezhep adeta Aristo felsefesiyle bir bütün sayılıyordu.

Büyük İskender

bir Nasturi taraftarı olarak çalışmıştır.²⁷ İbas’tan sonra bu okulun piskoposluğuna tayin edilen Cyrus, kendisinden önceki Nasturilik taraftarı olanlara cephe almış ve bu mezhebi Urfa’dan atmak için imparator Zenon’dan yardım istemiştir. Zenon’da böylece Nasturilik taraftarlarını Urfa’dan kovarak, okulu m. 489’de kapattı.²⁸ Aslında Edessa Okulunun kapatılmasını, daha çok Hristiyanlar arası münakaşaların bir sonucu olarak kabul etmek gerekir. Bu sonucun başlangıcı, IV. asırda Hristiyanların kendi bünyesindeki dinî münakaşalarla başlamıştı.

Doğu Hristiyanları arasında V. asırdan itibaren yani Avrupa’dan daha önce kilisede bir ayrılık olmuştu. Birçokları kendilerini Ortodoks olarak isimlendirilen asıl resmi mezhepten ayırmışlar, İsa’da yalnız ulûhiyet tanıyan Yakubilerle, İlahlık ve insanlığın temkininin imkânsız ve Meryem’in de İlah’ın kızı olduğunu kabul eden Nasturilerden ayrıldılar. Bizans’ta tahribata uğrayan Nasturiler İran’a gittiler, İran’da bu devre kadar Hristiyanlara tazyik yapılıyordu. 410’da ise Dicle boyundaki Seleucia (Selefkiya) şehrinde bir koloni toplamaya muvaffak olmuşlar. 483’te yapılmış olan bir dini mecliste İran Hristiyanları Nasturiler’in nakillerini kabul ettiler.²⁹ 489’da Edessa’daki Hristiyanlar İran’a kaçtılar. Edessa’daki İran Okulunun Nasturi fikirlerinden dolayı, imparator Zenon tarafından kapatılmasıyla Sasani İran’ı, V. asırdan itibaren Bizans’tan kovulan Hristiyan Rafizilerine sığınak vaziyetini görmüştür.³⁰

Edessa Okulunun Hristiyanlar arası münakaşalar sonucunda³¹ kapatılması kentteki ilim ve felsefe iştiyakını söndüremedi.

”

Nitekim kentteki felsefe çalışmaları, gizlice ve yalnız manastırlarda olmak üzere devam etmiştir. Urfa akademisinin kapatıldıktan sonraki devirlerinde de eğitimin yapıldığına dair en güzel örnek Serguis'un çalışmalarıdır. Bu dönemde yapılan baskılara rağmen Sergius adında bir âlim yetişti. Bu âlim, kendi çağdaşları arasında filozof olarak yüksek bir örnek teşkil etmişti. Onun yazı ve araştırma hayatı kendisinden öncekilere nazaran çok büyük bir zenginlik arz etmekte idi. Sergius (ö. 536) bu âlimler arasında bilhassa mantık eserleriyle meşhur olmuştur. Böylece Urfa'da ananevi şekilde tetkik edilen mantık, Sergius tarafından da devam ettirildi.³²

Edessa Okulu kapatıldığı dönemde Sergius gibi ilim adamları gayri resmi bir şekilde eğitim-öğretimi sürdürürlerken, resmi bir şekilde Edessa Okulunun devamı olan iki okul açıldı. Bunlarda biri Nusaybin Okulu diğeri de Kinnesrin okuludur. Bu okulların açılması, 489 yılında Edessa Okulu'nun kapatılarak Nasturi hocalar ve talebelerin kovulmasıyla başladı. Bu dönemde okulun başkanı olan Nersi, Nusaybin'in Nasturi piskoposu Bensuna tarafından Nusaybin'e davet edildi ve orada kendisine Edessa Okulu'nun devamı olan yeni bir okul açıldı.³³ Yalnız burada diğer Süryani okullarına nazaran daha büyük bir ehemmiyet verilmişti. Nusaybin (Nisibis) okuluna mensup âlimlerden en büyüğü Paulos Pensa'dır. Bu zat, İran hükümdarı Anuşirvan I'e (531-569) ithaf etmek suretiyle "Mantiğa Giriş" adıyla bir eser yazmıştır. Eserinin mukaddimesinde felsefenin Hristiyanlığa olan üstünlüğünü anlatıyor ve burada daha çok "felsefenin her şeyin hakiki bilgisi olduğu"nu ispatlamaya çalışmıştır.³⁴

Nusaybin Okulu gibi Edessa Okulunun yerini tutan³⁵ diğer okul ise Kinnesrin okuludur. M. 530 senesinde Fırat nehri kıyılarında kurulmuş olan bu okul, eğitiminde

“

Nusaybin Okulu gibi, M. 530 senesinde Fırat nehri kıyılarında kurulan Kinnesrin Okulu da Edessa Okulunun yerini tutmuş, Yunan felsefesine geniş yer vermiş ve Süryanilerin en büyük ilahiyat okullarından biri olmuştur. Müslümanların bölgeyi fethinin ardından bu ilim merkezlerindeki ilim adamları, çevirileriyle yeni bir safha başlatmışlardır. Okulun en büyük alimlerinden olan Urfalı Yakup, Müslümanlarca Yakup el-Ruhavi olarak anılmıştır.

”

“

Süryaniler II. ve III. asırda gayet mükemmel Grekçe öğrenmişler ve bu sebeple de okudukları eserleri kendi dilleri olan Süryaniceye tercüme etmişler. Miladi IV. asra gelince, Süryaniler arasında Grekçe artık mecburi bir öğretim ve ilim dili haline gelmişti.

”

Yunan felsefesine geniş yer vermiş ve bilhassa VII. asrın başlarında Süryanilerin en büyük ilahiyat okullarından biri olmuştur. Felsefe alanında da Edessa Okulunun yerini tutmuştur. Kinnesrin okulunun en büyük âlimlerinden bazıları Severe Sebaht (ö. 667), Baladen Athanasios (ö. 696) ve Yakup el-Ruhavi (ö. 708)'dir. İslam fetihlerinin Kuzey Mezopotamya'ya odaklanması ve bölgedeki kentlerin bir bir fethinin ardından başta Edessa olmak üzere bölgedeki ilim merkezleri ve bu merkezlerdeki ilim adamları çevirilerle yeni bir safhayı başlattılar.³⁶ Urfalı Yakup 7. asır Süryani âlimlerinden olup, Müslümanlarca Yakup el-Ruhavi (633-708) olarak tanınmaktadır.³⁷

M. VIII asır, aynı zamanda bir duraklama devresidir. Bu asır hem Nasturiler hem de Yakubiler için pek sönük geçmiştir. Yalnız Emeviler döneminde (661-751) kuzey Mezopotamya şehirlerinde sükûnet ve asayiş tekrar yerleşince, Hristiyan Süryaniler o zamanlara kadar kendi aralarındaki mezhep kavgalarından vazgeçerek yeni din olan İslam'a karşı savunma ve hatta hücum için aralarında birleştiler. Hatta Suriyeli Hristiyanlardan Ebu Nuh el-Enbari (ö. 803) İslam devleti hizmetinde Musul'da resmi bir vazife ifa ettiği sıralarda "Kuran'a Reddiye" adlı bir eser yazmıştı.³⁸ İslam dinine karşı bu savunma ve hücumda birleşme IX. asırda İslam'la barışmaya dönüşmüştür. Süryanilerle diğer Hristiyan grupların ilişkileri düzelmiştir. Başlangıçta tıp, astronomi sonra mantık ve felsefe sahasında Süryani dilinden Arapçaya çeviri dönemi başlamıştır. Felsefi çeviriler, Abbasi Halifesi el-Me'mun (815-833) zamanında resmi bir kimlik kazanmıştır.³⁹ Hatta bölgedeki bu kültürel ortamda yetişen ilim adamları Daru'l-Hikmet'te çeviri yapmak üzere vazife aldılar. Bu iş için çalışan çevirmenler; Huneyn b. İshak (ö. 873), İshak b. Huneyn (ö. 911), Theodoras, Abdullah b. Nazime el-Hemsi (ö. 830), İbn Behriz, Sabit b. Kurra, Ebu Yahya el-Mervezi ve İbrahim el-Kuveyri'dir.⁴⁰

Edessa Okulu ile başlayan felsefi faaliyetler Bağdat'ta Beytü'l-Hikmet'in kurulmasına kadar sürmüştür. Bu aşamada hem Edessa Okulu mensuplarının, hem de Harran Okulu mensupları tercüme faaliyetlerinde çaba sarfettiklerini görmekteyiz.

“

Emeviler döneminde kuzey Mezopotamya şehirlerinde sükûnet ve asayiş tekrar yerleşince, Hristiyan Süryaniler o zamanlara kadar kendi aralarındaki mezhep kavgalarından vazgeçerek yeni din olan İslam'a karşı savunma ve hatta hücum için aralarında birleştiler.

İslam dinine karşı bu savunma ve hücumda birleşme 9. asırda İslam'la barışmaya dönüşmüştür. Süryanilerle diğer Hristiyan grupların ilişkileri düzelmiştir. Başlangıçta tıp, astronomi sonra mantık ve felsefe sahasında Süryani dilinden Arapçaya çeviri dönemi başlamıştır.

Abbasi Halifesi el-Me'mun zamanında resmi kimlik kazanan çeviri işi için Daru'l Hikmet kurulmuş ve Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Theodoras, Abdullah b. Nazime el-Hemsi, İbn Behriz, Sabit b. Kurra, Ebu Yahya el-Mervezi ve İbrahim el-Kuveyri tercüme faaliyetleri için resmi görev almışlardır.

Edessa Okulu sayesinde, antik birikimler, Helen bilim ve felsefesi, Süryanice çeviriler aracılığıyla Arapça'ya; Araplardan da çok sonraları ortaçağ Avrupa'sına aktarılmıştır.

”

Beytü'l-Hikmet'teki tercüme çabaları bu felsefi faaliyetlerin bir devamı sayılabilir. Hatta Farabi (870-950) Bağdat'taki bu geleneğe bağlı olanları bulmuş, sözcülimi Yuhanna b. Haylan'dan ders okumuş ve Aristo'nun el-Burhan adıyla çevrilen eserini baştan sona kadar ondan okumuştur. İslam felsefesinin oluşumunda felsefi gelenek büyük ölçüde Urfa'da açılan bu okulla başlamış, Abbasiler döneminde bu gelenek Arapça'ya çevrilmek suretiyle devam ettirilmiştir. Bu geleneği devam ettirmek İslam filozoflarına nasib olmuş ve onlar üzerlerine düşen bu işi başarıyla yerine getirmişlerdir.⁴¹

Urfa 900 yıl boyunca Fırat vadisinde hem kilise hem de edebiyat ve felsefi çalışmalarının merkezi olmuştur. Şehir, bölgedeki dinsel etkinliklerin ve edebiyatın kesintisiz başarılarında en büyük paya sahiptir.⁴² Edessa Okulu sayesinde, antik birikimler, Helen bilim ve felsefesi, Süryanice çevirilerin aracılığıyla Arapçaya aktarıldı; Araplardan da, çok sonraları ortaçağ Avrupa'sına aktarıldı.⁴³

Urfa'daki ilmi birikim edebiyat, ilahiyat ve felsefeden ibaret değildi. Bu alanlar kadar önemli olan bir başka saha da sağlıkla ilgili yapılmış çalışmalardır.

Edessa Okulunda

Tıp Eğitimi ve Hastanesi

M.Ö.1. bin yılda ilkel anlamda da olsa, Mezopotamya'da hastanelerin kanıtları vardır. Budizm'in yükselişi ile milattan önce 6. yüzyıla ait bize sunulan sınırlı kanıtlara göre, Hindistan'da bir tür hastane kurulduğuna dair bir bilgi bulunmaktadır. Budizm'in yayılmasıyla doğuda hastaneler, Çin ve Güney'de ortaya çıktı. Hristiyan öncesi dönemlerde Doğu Asya'da genellikle manastırlar, bu anlamda bir görevi ifa etmekte idiler. Eski Yunanlılar hastanelerde bu şekilde tanımlanmadılar. Her ne kadar birçoğu iyileşme tesislerinin "Asklepieia" erken yatış şeklini temsil ediyordu. Başlangıçta askeri amaçlar için tasarlanmış Roma valetudinari (MS 1. yüzyıl), ilk gerçek hastaneyi temsil etti, fakat sivillere açık değildi. Zaman içinde sınırlı sayıda sivil nüfus, köleler ve gladyatörler için kurumlar ortaya çıktı, Küçük ev hastaneleri (nozokomya) ya da doktorların danışmanlık odaları (iatreia, tabernae medicae) gibi tedavi mekânlarının oluştuğu anlaşılmaktadır. İlk olarak modern anlamda hastane oluşumu, milattan sonraki yüzyıllara tekabül eder.⁴⁴

Roma'da ilk hastane 390 yılında bir Romalı zengin dul bir hanımefendi tarafından servetini harcayarak (Jerome, Ep. Lxxvii, Ad Oceanum de Morte Fabiolae) yapıldığı ifade edilir. Diğer iki zengin kadın, Pulcheria ve Pauline, daha sonra onun örneğini takip etti ve Konstantinopolis ve Kudüs'teki hastaneleri inşa etti ya da şehir halkına bağışladı. Empress Eudoxia, (401, 465) ayrıca Kudüs'teki bir hastanenin inşasını emretti.⁴⁵

“

Miladi 4. ve 5. yüzyıllarda Urfa'da üç hastanenin var olduğu ifade edilir. Bunlardan biri vebadan etkilenenlere hizmet etmek için Aziz Efraim tarafından kurulan Edessa Hastanesidir. Bu hastanenin 300 yataklı olduğu ve 375 yılında bir veba salgını sonrasında kurulduğu belirtilir.

”

Aynı dönemlerde Edessa'da (Urfa) ise üç hastanenin var olduğu ifade edilir. Bunlardan biri vebadan etkilenenlere hizmet etmek için Aziz Efraim tarafından kurulan Edessa hastanesidir. Bu hastanenin 300 yataklı olduğu ve 375 yılında bir veba salgını sonrasında kurulduğu belirtilir. Takip eden yüzyılda, çoğu zaman yetimler ve yoksullar için ilgili binaları olan bir dizi manastır temelli hastaneler de aktif hale getirilmiştir. Edessa'da diğer hastane yaklaşık 420 yıllarında piskopos Rabbula tarafından kurulmuştur. Özellikle hasta ve ölmekte olan yoksullar için kurulan bu hastane; erkekler ve kadınlar için ayrı tesisleri içermektedir. Bu hastanenin aynı zamanda erkek ve kadın hastaları tedavi etmek için ayrı doktor ve tıbbi personellerinin olması ayrıca kayda değer bir husustur.⁴⁶ Sağlık alanında cinsiyet farkı gözetilerek oluşan kurumsal kimlik, mahremiyet kavramının şehirdeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Altıncı yüzyılın başlarında, Büyük Kilise'nin papazları, papaz Mar

Tewath-il ve Mar Stratonicus (Bir süre sonra piskoposluk görevine atanmıştır.) Harran şehrine bağlı binaların arasında bir revir oluşturmuşlardır.⁴⁷

Edessa Hastanesini, Edessa Okulunun bir yan kuruluşu gibi anlamak gerekir. Bu anlamda Edessa Okulunu sadece bir teoloji ve felsefe okulu olarak düşünmemek gerekir. O aynı zamanda tıp eğitimi veren bir okuldur. Edessa okulunda ilahiyat önemli bir konu olmasına rağmen ilahiyat içeriğinin dışında tıp eğitim öğretimi de yapılmakta idi. Hatta kentte büyük bir hastanenin varlığı ve burada tıp eğitimin yapıldığına dair bilgiler Edessa'da tıpla ilgili araştırma yapıldığına dair ipuçlarını vermektedir.

Cüzzamlı ve uyuz hastaların tedavi edilmeye çalışıldığı düşüncesi de bu düşüncüyü kuvvetlendiren bir husustur.⁴⁸ Edessa'daki tıp okulunun kökenleri Babilonya, Pagan ve Heretik kültüre dayanmakla birlikte özellikle Edessalı bilginlerin çalışmaları Grek filozof ve teologların çalışmalarıyla, tıp yazmalarına dayanmaktadır. Edessa Tıp Okulu Hipokrat ve Galen modeli tıp eğitimi yapılanmasını esas aldılar. Aslında 313 yılında Roma İmparatoru Konstantin, Hristiyan mezheplere halk hastaneleri kurulma özgürlüğü tanıdı. Bu anlamda antik hastaneler arasında yer alan Edessa Cüzzam Hastanesi, St. Efraim tarafından kuruldu.⁴⁹ Edessa Okulu Grek tıbbının değişmez ve IV. yüzyıl dünyasında rakipsiz geleneklerini eğitimini yapmakla ön plana çıkmıştır. IV. yüzyılın ilk dönemlerinde kentte başlayan Hristiyan teolojisinin eğitimi tıp eğitimini ikinci plana atmıştır. Fakat buna rağmen Tıp ile ilgili çalışmaların artmasında iki faktör etkili olmuştur.

Emevi dönemine ait tıbbi aletler

“

Bölgeye Anastasius'un düşüncelerini destekleyen bir rahibin atanması, Nasturilerin Bizans Katolik kilisesinden ayrılmasına yol açtı. Bu durum, Edessa Okulu için de sonun başlangıcı oldu.

”

Hipokratik gelenekler ile Galen'in metinleri tıp ile ilgili çalışmalara ilgiyi artırmış, aynı zamanda bu ilgi tıp öğrencilerinin sayısını da artırmıştır. Bu iki faktör tıp ile ilgili teolojik çalışmaların sayısında da artış sağlamıştır.

Bu iki ekolün üyesi olan Edessa Tıp Okulu, tıp eğitimi için kayda değer bir enstitü olmuştur. Edessa bu dönemde iki hastaneye sahiptir. Kentteki hastanelerden biri St. Efraim Hastanesi'dir. Bu hastanenin 350⁵⁰ veya 375 veba salgını esnasında inşa edildiğini bilmekteyiz. Yatak kapasitesinin 300 kişi olan⁵¹ hastanede, akademik çalışmalara da imza atmıştır. Özellikle bu akademide IV. yüzyıldan sonra bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Eusebius'un din tarihi olduğu kadar Bostra'nın Titus'un Maniheistlere karşı söylevleri, Eusebius'un Martyrs ve Theophania'sı bu akademide Süryaniceye çevrildi. Yine bu akademide Mopseustia'nın Theodore çalışması, Porfisyus'un İsağojisi, Aristo'nun Hermeneutika'sının Süryanice çevirileri yapıldı. Bu son iki çalışmaya ilaveten Antakyalı baş doktor başdiyakoz ve bir papaz olan Probus tarafından Aristoles'in Analitika Priora'sı yorumlanarak ilaveli basıldı. Bir yüzyıl sonra bölgeye atanan Nestorios'tan sonra Anastasius'un düşüncelerini destekleyen bir rahibin atanması Nestorias ve taraftarları 431 Bizans Katolik kilisesinde ayrılmasına neden oldu. Bu tarihten itibaren de Nasturiler olarak adlandırılmaktadır. Bu durum Edessa Okulu için de sonun başlangıcı oldu. Akademi bu yeni mezhebin merkezi oldu. Onun teologları heresi (sapkın) kahramanlar oldu.⁵²

Mezhap çatışmaları her ne kadar Edessa okulunun dağılmasına neden olmuş ise başta Edessa'da olmak üzere hekimlerin sosyal statüsü oldukça yüksek idi. Bizans kanunlarına göre öğretmenler gibi hem şehirdeki hem de köydeki doktorlar “Collatia Lustralis” adlı vergiden, askerlere yatacak yer temin etme ve angarya bir iş olan yetimlere vasilik etme yükümlülüğünden muaf tılar. Yasanın hekim ve eğitimcilere sağladığı statünün

kaynağı “hekimler bedenleri, bilginler ruhları iyileştirir”, maddesidir.⁵³

Edessa Okulunun devamı olan Nusaybin Okulu VII. yüzyıla kadar parlak bir devir geçirmiştir. IX. yüzyılda Bağdat'ta yeni bir okul açıldı. Nusaybin Okulu popülaritesini kaybetti.⁵⁴ Nusaybin medresesinde din ilimlerinin yanında Hipokrat ve Galen'in tıp kitaplarıyla Aristo'nun mantığının bazı bölümleri de okutuluyordu.⁵⁵ Edessalı doktorların şöhreti, sadece Osrhoene bölgesiyle sınırlı kalmamış İran sarayına kadar gitmiştir. Procopis, Edessa'nın yerlisi olan Stefanos adlı bir hekimden bahseder. Stefanos'un zamanın hekimleri arasında dikkat çekici bir bilgiye sahip olduğunu, hastalanan Pers hükümdarı Kabad'ı iyileştirdiğini, karşılığında büyük bir servete sahip olduğunu belirtmektedir.⁵⁶

6. Yüzyılın ünlü Edessa'lı hekimi Stefanos sadece hekimlikteki başarılarıyla tanınmamaktadır. Aynı zamanda Bizans imparatoru tarafından Pers Kralı 1. Hüsvrev'in 544'deki Edessa kuşatmasını kaldırması için elçi olarak da gönderilmiştir.⁵⁷ Edessa Hastanesi ve hekimleri, hem yaşadıkları bölgenin yöneticileri ve halklarına hem de kendilerinden sonraki çağlara katkı sunmuşlardır. Bu anlamda antik Edessa hastanesinin öğretim müfredatı, hastanede yatış hizmeti gibi çalışma pratikleri sonraki yüzyıllara da örneklik teşkil etmiştir. Hastanelerin yatış hizmetleri verme, ortaçağlarda ortaya çıkan bir süreçtir. 10. yüzyıla kadar az sayıda hastane vardı. “İslam'ın Altın Çağı” 10. Yüzyıl olarak kabul edilir. Bu dönemde Müslüman ülkelerinde muhteşem hastaneler kurulmaya başlandı. Hristiyan ve İslami hastane inşaatçıları birbirlerinden çok şey öğrendiler, fakat 13. ve 14. yüzyıl İslam hastaneleri açık bir şekilde Hristiyan meslektaşlarından daha gelişmiş bir düzeyde idiler.⁵⁸

“

Edessa'da diğer hastane yaklaşık 420 yıllarında piskopos Rabbula tarafından kurulmuştur. Özellikle hasta ve ölmekte olan yoksullar için kurulan bu hastane; erkekler ve kadınlar için ayrı tesisleri içermekteydi. Bu hastanenin aynı zamanda erkek ve kadın hastaları tedavi etmek için ayrı doktor ve tıbbi personellerinin olması ayrıca kayda değer bir husustur.

”

DİPNOTLAR

- ¹ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1940, s. 10–11; Abdullah Ekinci, *History of Thought and Science, Şanlıurfa The City of Civilizations Where Prophets Met*, ed. Abdullah Ekinci-Alparslan Açıkgeçen, İstanbul 2017, s. 122; Abdullah Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, Ankara 2008; Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti*, Ankara 2006, s. 199-214.
- ² H.J.W. Drijvers, "Hatra, Palmyra und Edessa. Die Stadte der syrischmesopotamischen Wüste in politischer, kulturgeschichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung" ANRWII, 8 (Berlin/New York 1977) 799-906, 863-896 (with bibliography); F. Millar, *The Roman Near East 31 BC-AD 337* (London 1993) 472-481.
- ³ R. Schmitt, "Die Ostgrenze von Armenien über Meopotamien, syrien bis Arabien", in: *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit*, Beiheft Bonner Jahr-bucher 40 (1980) 187-214, 200-202; G. W. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity* (Cambridge 1990)29-40; D. Feissel, J. Gascou, "Documents d'archives romains inedits du moyen Euphrate", CRAI (1989) 535-561; J. Teixidor, "Deux documents syriaques du IIIe siecle apres J. -C. Provenant du moyen Euphrate" CRAI (1990) 146-166; S. Brock, "Some New Syriac Documents from Third Century A.D." ARAM 3 (1991) 259-267 provides a better reading and interpretation of the two Syriac legal documents; Ayrıca detaylı bilgi için bkz. H. J. W. Drijvers, *Edessa School: Greek Education and Local Culture*.
- ⁴ The Epsitile of Mara bar Serapion, W. Cureton (ed.), *Spicilegium Syriacum* 4 (London 1855) 43-48; 70-76; cf. F. Schulthess, "Der Brief des Mara bar Sarapion", ZDGM 51 (1897) 365-391; Oration of Meliton the Philosopher before Antoninus Caesar, W. Cureton (ed.), *Spicilegium Syriacum*, 22-35, 41-51.
- ⁵ E.R. Hayes, *L'école d Edesse* (Paris 1930) 144-172; W. Liebeschuetz, "Hochschule", RAC 15, 901-902; A. Voobus, *History of the School of Nisibis*, CSCO 266, Subs. 26 (Louvain 1965) 7-32; Han J. W. Drijvers, "The School of Edessa: Grek Learning And Local Culture" *Centres Of Learning Learning And Location in Pre-Modern Europe and the Near East*, E.J. Brill Leiden. New York. Köln, 1995, s. 49.
- ⁶ Bakınız S. Brock, "From Antogonism to Assimilation: Syriac Attitudes to Greek Learning", in: N.G. Garsoina, T. F. Mathews, R. W. Thomson (eds.), *East of Byzantium, Syria and Armenia in the Formative Period* (Washington 1982) 17-34.
- ⁷ Voobus, *History* (as in n.8) 9, referring to Bar Hebraeus, *Chron. Eccl. II*, col. 54f.; cf. J. B. Segal, *Edessa 'the Blessed City'* (Oxford 1970) 26 and n.4;
- ⁸ Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul 2005, s. 269.
- ⁹ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 44,45.
- ¹⁰ Han J. W. Drijvers, "The School of Edessa: Grek Learning And Local Culture" *Centres Of Learning Learning And Location in Pre-Modern Europe and the Near East*, E.J. Brill Leiden. New York. Köln, 1995, s. 49.
- ¹¹ E. R. Hayes, s. 13.
- ¹² E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 13.
- ¹³ Nihat Keklik, *Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, I-II, İstanbul 1969, s. 19–20.
- ¹⁴ Nihat Keklik s. 19–20.
- ¹⁵ Duval, 115, 203; Fikret İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 16.
- ¹⁶ W. Barthold, s. 10–11.
- ¹⁷ M. Dağ-R. Öymen, *İslam'da Eğitim Tarihi*, Ankara 1974, s. 104; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 2.
- ¹⁸ W. Barthold, s. 10–11.
- ¹⁹ E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 12.
- ²⁰ *Nihat Keklik*, s. 20.
- ²¹ Y. Kumejr, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, çev. F. Olguner, İstanbul 1976, s. 157; Mehmet Bayraktar, s. 38–39.
- ²² Mehmet Bayraktar, s. 38–39
- ²³ Samir Johna, M.D. F. A. C. S., "From Warriors to Guardians: The Assyrians and Their Role in the History of Medicine", *The American Surgeon*, 68, Oct 2002, s. 927; De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, Ankara 1959, s. 17.
- ²⁴ W. Barthold, s. 14.
- ²⁵ Doğu Hristiyanlığı Tarihi'nde Nasturilik olarak bilinen akıma adını veren Doğu Asur Kilisesi'nin kurucusu Nestorius (Nastur) 382'de Roma İmparatorluğu'nun Kommagene eyaletinde, Germanika (Maraş) kentinde doğmuştur. Öğrenimini Antakya ilahiyat okulunda tamamladı. Nastur İskenderiye Okulunun Meryem Tanrı'nın annesi olduğu görüşüne karşı olarak Meryem'in Tanrının annesi olmadığını, insan annesi olduğunu, dolayısıyla İsa'nın insan olarak doğduktan sonra tanrı tabiatını kazandığını savunmakta idi. Hristiyan Kilise Tarihi'nde Diofizitçilik (Çift Tabiatlılık) adı verilen düşünceyi savuyordu. Bu sebeple Nastur'un taraftarlarına Diofizitçiler de denilmektedir. Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Konya 1997, s. 72–74.
- ²⁶ Nihat Keklik, s. 21-22.
- ²⁷ Nihat Keklik, s. 23-23.
- ²⁸ Samir Johna, s. 628; Y.Kumejr, s. 158; M.Bayraktar, s. 38–39; Nihat Keklik, s. 24.
- ²⁹ Josef Wieswhöfre, *Antik Pers Tarihi*, s. 291-293.
- ³⁰ W. Barthold, s. 10–11.
- ³¹ Mehmet Bayraktar, s. 38–39.
- ³² J. B. Chabot, *Asur Edebiyatı*, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 67–70; Nihat Keklik, s. 24.
- ³³ H. Ziya Ülken, *İslam Felsefesi Kaynakları ve Teşhirleri*, Ankara 1967, s. 16; Mehmet Bayraktar, s. 39; Ahmet Kamil Cihan, "İslam Felsefesinin oluşumunda Edessa Okulu ve Süryaniler", *Gevher Nesibe Sultan anısına düzenlenen Harran Üniversitesi'nin Bilimsel Temelleri, "Harranlı Bilim Adamları" Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1995, s. 98.
- ³⁴ Nihat Keklik, s. 26.
- ³⁵ Nihat Keklik, s. 27.
- ³⁶ Bkz. Chase F. Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest: The Transformations of Northern Mezopotamia*, Cambridge Un. Pres 2000.
- ³⁷ Nihat Keklik, s. 27–30.
- ³⁸ Nihat Keklik, s. 31.
- ³⁹ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul 1992, s. 18. Ahmet Kamil Cihan, s. 98.
- ⁴⁰ Ahmet Kamil Cihan, s. 98-99.
- ⁴¹ Ahmet Kamil Cihan, s. 99.
- ⁴² E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, İstanbul 2002, s. 11.
- ⁴³ E. R. Hayes, s. 13.
- ⁴⁴ The evolution of the hospital from antiquity to the end of the middle ages L Cilliers, Professor, Department of English & Classical Culture, University of the Free State FP Retief, MB ChB (UCT), D Phil (Oxford), MD(Stell), MRCP; FRCP (Edinburgh) file:///C:/Users/msi/Downloads/806-2308-1-SM.pdf.
- ⁴⁵ L. Cilliers, Fp Retief, The evolution of the hospital from antiquity to the end of the middle ages, file:///C:/Users/msi/Desktop/antiquity%20edessa.pdf erişim trh. 5.08.2018.
- ⁴⁶ Risse, 1999:72; Nutton, 2004:307;
- ⁴⁷ L. Cilliers, Fp Retief, The evolution of the hospital from antiquity to the end of the middle ages, file:///C:/Users/msi/Desktop/antiquity%20edessa.pdf erişim trh. 5.08.2018.
- ⁴⁸ FH. Garrison, *History of Medicine*, Philadelphia, W. B. Saunders, 1929, s. 127; Samir Johna, "From Warriors to Guardians: The Assyrians and Their Role in the History of Medicine", *The American Surgeon*, 68/8, 2002, s. 927; amlf, "The Mesopotamian Schools of Edessa and Jundi-Shapur: The Roots of Modern Medical Schools", *The American Surgeon*, 69/7, 2003, s. 627-630, Urfa çevresindeki bazı su kaynaklarının Cüzzam ve uyuzluk tedavisinde kullanılmış olması ve bu yerleşim birimlerinin bu adlarla adlandırılmış olması konunun yansımaları açısından kayda değerdir. Kent merkezindeki Eyüp Peygamber kuyusu ile Urfa Karaköprü'ye bağlı Aşık mahallesindeki Kane-Gurri/Uyuz Pınarı adı verilen su kaynağı tedavi amaçlı kullanılan su kaynakları arasında yer alır.
- ⁴⁹ William P. Cheshire, "Twins of Terebinth: The Ethical Orijins of The Hospital in the Juedo-Christian Tradition", *Ethics-Medicine*, 19:3, 2003, s. 150.
- ⁵⁰ Milliam P. Cheshire, s.150.
- ⁵¹ Samir Johna, "The Mesopotamian Schools of Edessa and Jundi-Shapur: The Roots of Modern Medical Schools", *The American Surgeon*, Vol 69, Jul 2003, s. 628; Ayrıca bkz. F. Garrison, *History of Medicine*, Philadelphia, 1929.
- ⁵² Samir Johna, s. 628.
- ⁵³ Segal, 138; Edessa'dan Urfa'ya, s. 509.
- ⁵⁴ Mşiha Zha, *Erbil Vekaynamesi*, s. 138–139,146–148; Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 11,133,152, 225–226.
- ⁵⁵ Mehmet Bayraktar, s. 39.
- ⁵⁶ Segal, s. 138; Edessa'dan Ruha'ya, s. 510.
- ⁵⁷ Duval, *Histoire d'Edesse*, s. 205.
- ⁵⁸ The evolution of the hospital from antiquity to the end of the middle ages L Cilliers, Professor, Department of English & Classical Culture, University of the Free State FP Retief, MB ChB (UCT), D Phil (Oxford), MD (Stell), MRCP; FRCP (Edinburgh) file:///C:/Users/msi/Downloads/806-2308-1-SM.pdf.